

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

License Information

Kamusi ya Biblia (Tyndale) (Swahili) is based on: Tyndale Open Bible Dictionary, [Tyndale House Publishers](#), 2023, which is licensed under a [CC BY-SA 4.0 license](#).

This PDF version is provided under the same license.

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

G

Gadara, Wagadarene, Galilaya, Gamalieli, Gaulanitis, Genesareti, Gerasa, Wagerasene, Gharika, Giza

Gadara, Wagadarene

Gadara ulikuwa mji muhimu wa Kigiriki katika eneo la Dekapoli. Jina "Dekapoli" linatokana na maneno ya Kigiriki *deca* (linalomaanisha "kumi") na *polis* (linalomaanisha "mji"). Mji hii ilishiriki utamaduni na lugha ya Kigiriki, ingawa ilikuwa chini ya udhibiti wa Kirumi. Kila mji ulijisimamia lakini ulifanya kazi pamoja kama kundi.

Wagadarene walikuwa watu waliokuwa wakiishi ndani na karibu na eneo la Gadara. Eneo hili linaonekana katika hadithi ambapo Yesu alimponya mtu aliyekuwa na pepo wabaya. Katika nakala za kale za Biblia ambazo wasomi wanaziona kuwa za kuaminika zaidi, eneo hili linatajwa mara moja tu.

Mtu alikuwa amepagawa na pepo aliyeitwa Legioni. Yesu alikutana na mtu katika "nchi ya Gadara" ([Mathayo 8:28](#)). Matoleo mengine katika [Marko 5:1](#) na [Luka 8:26, 37](#) yanataja "Wagerasi."

Toleo la King James la [Mathayo 8:28](#) lilitumia nakala za zamani za Mathayo. Toleo la King James lilitumia jina "Gergesenes." Katika Marko na Luka, Toleo la King James linasoma "Wagadara." Majina tofauti yaliyotumiwa na waandishi wa injili yanaweza kuwa kwa sababu Geresa ilikuwa eneo pana la kijiografia na Gadara ilikuwa jiji kuu katika eneo hilo.

Gadara ilikuwa Wapi?

Wataalamu wa jiografia wanakubaliana kwamba mahali penye uwezekano mkubwa ambapo nguruwe waliruka baharini pangeweza kuwa sehemu ya pwani yenye mwinuko karibu na Geresa. Huu ulikuwa mji mdogo na usio na umuhimu mkubwa katika eneo hilo. Hii inalingana na pendekezo lingine kwamba Mathayo alikuwa mzaliwa wa eneo hilo. Kutokana na ujuzi wake wa eneo hilo, aliweza kutambua mahali hasa. Marko na Luka waliweza tu kutaja eneo la jumla kwa wasomaji wao wa Kigiriki na Kirumi. Kwa kuwa

Geresa ilikuwa ndogo na haijulikani sana, walitambua Gadara, mji wa Kigiriki wenyewe umuhimu fulani.

Historia ya Gadara

Jina Gadara linapendekeza kwamba mji huo ulikuwa na asili ya Kisemitiki (watu wa Kisemitiki wa Mashariki ya Karibu ya kale, kama Waerania, Waaramu, Wafinisia, au vikundi vingine ambavyo lugha zao zilikuwa za familia ya Kisemitiki). Gadara ilikuwa iko kilomita 8 hadi 10 (maili tano hadi sita) kusini mashariki mwa Bahari ya Galilaya. Eneo hili lilijumuisha chemchemi za moto za el Hamme, kaskazini mwa Mto Yarmuk.

Marejeleo ya kwanza ya Gadara katika historia yaliikuwa mwaka wa 218 Kabla ya Krsito (KK), wakati Mfalme Antioko III alipouteka. Takriban miaka 115 baadaye, mwaka wa 103 KK, mtawala wa Kiyahudi aliyeitwa Alexander Janneus alichukua udhibiti wa mji huo. Aliuharibu Gadara na kuwalazimisha watu wake kuwa watumwa na kufuata sheria za kidini za Kiyahudi.

Mnamo 63 KK, kiongozi wa Kirumi aitwaye Pompey alijenga upya mji huo. Chini ya utawala wake, aadara ikawa mji huru, jambo ambalo lilimaanisha walijitawala wenyewe. Mji huo kisha ukaungana na kundi la miji kumi ya Kigiriki katika Transyordani (mashariki ya Mto wa Yordani) inayoitwa Dekapoli.

Augusto Kaisari aliongeza Gadara kwenye ardhi iliyodhibitiwa na Herode Mkuu mnamo 30 KK. Baada ya Herode kufariki mnamo 4 KK, Wagadara ilikabidhiwa kwa Syria. Wakati wa jaribio la mapinduzi ya Kiyahudi mnamo mwaka wa 66–70 Baada ya Kristo (BK), Vespasian aliteka mji huo. Mji huo uliendelea kukua kwa miaka mingi. Ulifanyika kuwa makao ya askofu wa Kikristo kuanzia mwaka wa 325 BK hadi uvamizi wa Waislamu.

Tazama Dekapoli; Gerasa, Wagerasa; Geresa, Wagergesa.

Galilaya

Eneo kaskazini mwa Palestina ambalo, katika historia ya awali ya Israeli, lilikuwa na mipaka ambayo haikuwa imeelezwa wazi lakini ambayo ilielezwa kwa usahihi zaidi katika kipindi cha utawala wa Kirumi. Jina la Kiingereza Galilaya linatokana na maneno mawili ya Kiebrania yanayomaanisha "mzunguko" au "wilaya."

Historia ya Nyuma

Katika nyakati za Agano la Kale, Galilaya haikuwa muhimu katika maisha ya Waisraeli, lakini katika nyakati za Agano Jipyä ilikuwa kituo kikuu cha idadi ya watu wa Kiyahudi. Galilaya inatajwa kwa mara ya kwanza katika Biblia kama eneo la Kedeshi, mji wa kimbilio katika nchi ya vilima ya Naftali ([Yos 20:7](#); cf. [21:32](#); [1 Mambo ya Nyakati 6:76](#)).

Galilaya awali iliteuliwa kama eneo lililokaliwa na makabila ya Naftali, Zabuloni ([Isa 9:1](#)), na pengine Asheri (ikiwa Kabuli katika [Jos 19:27](#) ni miji uleule kama katika [1 Waf 9:11-13](#)). Hakuna hata moja ya makabila hayo yaliyoweza kuwafukuza kabisa wenyehi wa awali wa Kanaani ([Waam 1:30-33; 2:1-4](#)), na matokeo yake, Galilaya ilielekewa kuwa na mchanganyiko wa kikabila. Miji ambayo Mfalme Solomoni alimpa Hiram, mfalme wa kipagani wa Tiro, ilikuwa ndani ya Galilaya ([1 Waf 9:11](#)), na mchanganyiko wa kipagani katika eneo hilo huenda uliathiri chaguo la Solomoni la miji hiyo kama zawadi. Hali hii ya mchanganyiko wa kikabila pia inawezekana kuwa msingi wa uteuzi katika [Isaya 9:1](#), "Galilaya ya mataifa" (rej. [Math 4:15](#); [1 Mak 5:15](#)).

Wakati wa ufalme, Galilaya ilikuwa eneo la bafaki ya Israeli na Siria, na ilibeba mzigo wa uvamizi wa Siria dhidi ya Israeli. Ukweli huu umetajwa na nabii Isaya ([Is 9:1](#)), lakini aliuona kama utangulizi wa siku angavu zaidi wakati mfalme wa masihi atatawala. Galilaya ilitekwa na Mfalme wa Siria Ben-hadad ([1 Waf 15:20](#)) na pengine ilirejeshwa na Mfalme Ahabu wa Israeli. Galilaya ilitiishwa baadaye na Waaramu chini ya Hazaeli ([2 Waf 10:32; 12:18; 13:22](#)) na ikarejeshwa na Yeroboamu II ([2 Waf 14:23-25](#)). Kutokana na ushindi wa Waashuru katika eneo la Dameski na Galilaya mnamo mwaka 732 Kabla ya Kristo na Tiglath-pileser III ([2 Waf 15:29](#)), watu wengi wa Mataifa waliingizwa katika eneo hilo huku wengi wa wakaazi wa Kiyahudi wakihamishwa. Hii kwa kawaada ilisababisha ushawishi na utawala mkubwa wa Mataifa katika Galilaya. Chini ya

ushawishi wa mfululizo wa Babeli, Uajemi, Ugiriki, na Siria, Galilaya ilikuwa ikipata uhamiaji na uvamizi mara kwa mara. Kuanzia wakati wa ushindi wa Waashuru wa Israeli hadi karibu mwisho wa karne ya pili KK, idadi ya watu wa Galilaya ilitawaliwa na Mataifa, huku kukiwa na Wayahudi wachache tu.

Wayahudi waliobaki Galilaya waliletwa Yudea na Simoni Maccabeus mwaka 164 Kabla ya Kristo (KK) ([1 Macc 5:21-23](#)). Galilaya ilitekwa na Aristobulus I (104–103 KK), ambaye aliwalazimisha wakazi wake kutahiriwa na kutii sheria za Kiyahudi, kazi ambayo huenda tayari ilianzishwa na Yohana Hyrcanus (134–104 KK).

Herode Mkuu (mtawala chini ya Roma, 37–4 KK) aliongeza Galilaya kwenye ufalme wake, na Wayahudi zaidi walivutiwa huko. Josephus alirekodi kwamba Galilaya ilikuwa na miji na vijiji 240 na wanaume 100,000 waliopatikana kupigana dhidi ya Warumi. Baada ya kifo cha Herode Mkuu, Galilaya ilijumuishwa katika utawala wa Herode Antipa (4 KK–39 BK). Baada ya kufukuzwa kwa Herode Antipa mnamo 39 BK, Galilaya iliongezwa kwenye eneo la Herode Agripa I, ambaye alitawala hadi alipokufa mnamo 44 BK. Roma ilisimamia moja kwa moja Galilaya hadi ilipowekwa chini ya utawala wa Herode Agripa II. Kwa kujiunga na Warumi wakati wa maasi ya Wayahudi, aliweza kudumisha nafasi yake hadi 100 BK. Licha ya jaribio la Wagalilaya kupata uhuru, kundi la mapinduzi lililetwa chini ya utawala wa Vespasian mnamo 67 BK. Baada ya kifo cha Herode Agripa II, Galilaya ikawa sehemu ya jimbo la Kirumi la Siria.

Baada ya kuanguka kwa Yerusalemu mnamo mwaka 70 Baada Ya Kristo (BK), Sanhedrini na Wayahudi wengine wengi wa Palestina ya kusini walikusanya Galilaya. Matokeo yake, miji kama Tiberia na Sepphoris ikawa ya Kiyahudi, na Wayahudi waliotawanyika wakaanza kufikiria Galilaya kama kituo chao. Tiberia ikawa kituo cha elimu ya Kiyahudi, na hapo ndipo michango mikubwa kama mfumo wa Tiberia wa kuweka alama za vokali kwenye maandiko ya konsonanti ya Kiebrania ilifanywa, pamoja na uundaji wa Mishnah na Talmudi ya Palestina.

Kuanzia takriban (BK) 451 hadi utawala wa Waislamu juu ya Galilaya ulipoanza katika karne ya saba, Galilaya ilitawaliwa na patriarki wa Kikristo wa Yerusalemu, iliyoanzishwa na Baraza la Chalcedon mnamo AD 451. Utawala wa Waislamu kutoka karne ya saba kuendelea ulikuwa endelevu isipokuwa kwa vipindi vilivuosababishwa na Vita vya Msalaba vya karne ya kumi na mbili na Vita vya

Kwanza vya Dunia. Galilaya yote imejumuishwa katika taifa la kisasa la Israeli tangu kuanzishwa kwake mwaka 1948.

Mipaka

Galilaya ilikuwa imepakana upande wa mashariki na Mto Jordani wa juu na Bahari ya Galilaya na upande wa kusini na uwanda wa Esdraelon, ambao ulitumika kama mpaka wa asili kati ya Galilaya na Samaria. Wakati mwingine uwanda huo ulijumuishwa katika Galilaya, kama ilivyokuwa wakati wa kipindi cha kati ya Agano la Kale na Jipy ([1 Macc 10:30; 12:47-49](#)). Ingawa mpaka wa kaskazini haukuwa na uhakika na ulikuwa unabadijika katika historia ya Galilaya, katika nyakati za Agano Jipy ulifikia Ziwa Huleh. Mpaka wa magharibi ulifuata Bahari ya Mediterania hadi Mlima Karmeli.

Kuanzia wakati wa ufalme uliogawanyika hadi ushindi wa Waashuru wa Galilaya (734 KK), ilikuwa sehemu ya kaskazini zaidi ya ufalme wa Israeli. Eneo hilo liligawanywa katika Galilaya ya juu na Galilaya ya chini na uwanda wa Rama, ambao ulipita kati ya Kapernaumu na Ptolemais (taz. [Yudith 1:8; 1 Macc 12:49](#); Vita ya Josephus 3.3.1). Katika Mishnah (mkusanyiko wa tafsiri za mapema za sheria za marabi), Galilaya imegawanywa katika sehemu tatu zinazolingana na mgawanyiko wa asili wa uwanda, nchi ya vilima, na mlima. Chini ya utawala wa Kirumi, Galilaya ilikuwa na umbali wa takriban maili 25 hadi 30 (kilomita 40 hadi 50) kutoka mashariki hadi magharibi na takriban maili 35 hadi 40 (kilomita 55 hadi 65) kutoka kaskazini hadi kusini.

Jiografia

Mazingira ya kuvutia ya Galilaya yanaundwa na vilima vya chokaa vya volkeno na tambarare zenyet rutuba za aluviumu. Hali yake ya hewa ni baridi zaidi kuliko sehemu nydingine yoyote ya Palestina, na uzuri wake na rutuba yake vinatofautiana sana na vilima vya kusini mwa Palestina vilivyo na juu kali na ukame.

Sifa za kijiografia zinatofautiana kutoka milima mirefu kaskazini hadi tambarare ya Esdraelon kusini. Mlima Tabor ni maarufu mashariki, wakati Mlima Karmeli unajitekeza magharibi. Sehemu kubwa ya Galilaya ya juu iko futi 3,000 (mita 914.4) juu ya usawa wa bahari, na katika nyakati za Agano Jipy ilikuwa na misitu mingi na ilikuwa na watu wachache zaidi kuliko Galilaya ya chini. Galilaya ya chini inaanza kwenye futi 1,500 hadi 2,000 (mita 450 hadi 600) juu ya usawa wa bahari na inashuka

kwa kasi hadi Bahari ya Galilaya, zaidi ya futi 600 (mita 182.9) chini ya usawa wa bahari.

Kando na wastani wa mvua ya kila mwaka ya inchi 25 (sentimita 63.5), Galilaya inanyweshwa na mito inayotiririka kutoka chemchemi kwenye vilima na ni vyanzo vikuu vya Mto Kishon mzuri huko Janin, na vyanzo vya Mto Jordani, mto mkubwa zaidi Palestina. Ardhi pia inaloanishwa na umande mzito unaotokana na hali ya hewa inayoundwa na safu ya milima ya Lebanoni kaskazini.

Miji

Miongoni mwa miji maarufu katika historia ya awali ya Galilaya ni Kedesh katika Naftali, mji wa kimbilio ([Yos 20:7; 21:32; 1 Nya 6:76](#)), na Hazori, takriban maili 10 (kilomita 16.1) kaskazini mwa Bahari ya Galilaya ([Yos 11:10; 1 Fal 9:15](#)). Wakati wa Kristo, Korazini ([Mt 11:21](#)) na Kapernaumu ([4:13; 11:23](#)) zilikuwa miji maarufu iliyoko kaskazini mashariki karibu na Bahari ya Galilaya. Kapernaumu inaonekana kuwa kitovu cha huduma ya Yesu katika eneo hilo ([Mt 4:13; Mk 2:1; 9:33](#); nk). Nazareti ni muhimu hasa kama mji wa utoto wa Kristo ([Math 2:22-23; Luk 2:39; 4:16](#); nk). Naini ([Lk 7:11-17](#)), iliyoko kwenye ukingo wa kaskazini wa mlima unaoitwa Hermoni Mdogo, na Kana ya Galilaya ([Yn 2:1-11](#)) pia zilikuwa na umuhimu mkubwa katika huduma ya Kristo. Sephoris na Tiberia zilikuwa miji muhimu wakati wa utawala wa Kirumi.

Barabara na Usafiri

Barabara nyingi zilipitia Galilaya, na zile za nyakati za Agano Jipy zilikuwa bora zaidi kutokana na ujenzi na matengenezo ya Kirumi.

Miongoni mwa njia za biashara zinazojulikana zaidi ilikuwa Via Maris (Njia ya Bahari), ambayo ilipitia Galilaya ikielekea kutoka Dameski hadi Misri. Njia nyingine kuu ilitoka Tiberia, karibu na Bahari ya Galilaya, hadi Acco (Ptolemais), bandari kwenye pwani ya Foinike. Njia kuu za misafara pia ziliunganisha Galilaya na masoko ya Mashariki. Eneo hilo liliunganishwa na mtandao wa matawi na barabara zinazounganisha zilizotoka kwenye barabara kuu.

Wakazi

Wakazi wa Galilaya (Wagalilaya) walikuwa kimsingi ni Wayahudi katika mwelekeo wa kidini na kizalendo, lakini walikuwa na mchanganyiko wa makabila mbalimbali. Ushawishi wa mchanganyiko huu ulikuwa wa kutosha kusababisha tofauti

zinazotambulika katika matamshi kutoka yale ya Palestina ya kusini (linganisha [Mt 26:69, 73](#)). Wagalilaya walipokea ushawishi zaidi wa Kigiriki na Kirumi kuliko Wayahudi wa Yudea. Mchanganyiko wa kikabila, tofauti za matamshi, na eneo vilisababisha Wayahudi wa Yudea kuiona Galilaya na wakazi wake kwa dharau ([Yn 1:46; 7:41, 52](#)).

Galilaya ya Chini ilikuwa imejaa vijiji, na katika nyakati za Agano Jipyä idadi ya watu ilikuwa labda karibu milioni tatu. Rutuba ya udongo na uzalishaji wa matunda wa nchi ulileta ustawi kwa watu wa Kiyahudi, hasa katika karne zilizofuata mara baada ya wakati wa Kristo.

Serikali

Galilaya ilikuwa chini ya utawala wa Kirumi wa wafalme Augusto na Tiberio wakati wa Kristo. Ngome za Kirumi kote Galilaya ziliikuwa ukumbusho wa mara kwa mara wa uwepo na ushawishi wa Dola ya Kirumi. Wakati wa huduma ya Kristo, Roma ilimteua mtetraki Herode Antipa ([Mt 14:1; Lk 23:5-7](#)) kutawala eneo hilo. Aliteuliwa ofisini akiwa na umri wa miaka 17. Sephoris ilikuwa mji mkuu wake wa kwanza; karibu mwaka wa AD 22 alijenga Tiberia kwenye ufuo wa Bahari ya Galilaya kama mji mkuu wake mpya, kwa heshima ya mfalme.

Bidhaa

Mazao mengi yaliwezesha Galilaya kutoa mazao kwa miji jirani ya Wafinisia ya Tiro na Sidoni karibu katikati ya karne ya kwanza BK. Mazao makuu yalijumuisha zabibu, makomamanga, mizeituni, na nafaka. Uvuvi katika Bahari ya Galilaya ulikuwa biashara maarufu katika nyakati za Agano Jipyä ([Mar 1:14-20](#)).

Yesu na Galilaya

Yesu alilelewa Galilaya ([Luk 4:16](#)), na 11 kati ya wanafunzi wake 12 walitoka huko (Yuda Iskariote ndiye pekee aliyekuwa Myahudi

Utamaduni, biashara, kilimo, na uvuvi wa eneo hilo vilikuwa msingi wa huduma nyingi za Yesu, kama mifano yake inavyoonyesha ([Mt 20:1-8; 21:33; Mk 4:3; Lk 13:6-9](#)). Injili tatu za kwanza zinahusu sana huduma ya Kristo huko Galilaya, na sehemu kubwa ya huduma hiyo ilifanyika karibu na Bahari ya Galilaya. Mifano yake mingi (19 kati ya 32) ilizungumzwa hapa, na miujiza yake mingi (25 kati ya 33) ilifanyika Galilaya. Yesu alipata mwitikio mkubwa zaidi katika eneo hili. Mahubiri ya

Mlimani yalizungumzwa Galilaya, na moja ya milima yake ilikuwa eneo la kubadilika kwa Bwana. Wanawake wengi waliomfuata Kristo na kumhudumia pia walitoka huko ([Mt 27:55](#)). Maonyesho mawili muhimu zaidi ya Kristo baada ya kufufuka yalisanyika Galilaya ([Mt 28:16-20; Yn 21:1-23](#)), na moja ya majina ya Kristo mwenyewe, Yesu wa Nazareti ([Yn 1:45](#)), lilimtambulisha kama Mgalelea.

Wagalilaya

Kutokana na Yesu na wengi wa wanafunzi 12 kuwa walitoka Galilaya, ilikuwa kawaida kwa neno hilo kutumika kwa wafuasi wake wote, hasa kwa kuwa lilimaanisha kwamba harakati hiyo haikuwa safi kama Uyahudi wa Yudea. Wafasiri wengine wanaamini kwamba [Luka 22:59](#) ni mfano wa matumizi ya "Mgalilaya" kama jina; katika [Matendo 1:11](#) na [2:7](#) ni rejeleo la kijiografia tu. Rejeleo moja la uhakika kwa Wakristo kwa jina hilo linaonekana katika kazi ya mwanafalsafa mpagani Epictetus (AD 50?-135?), ambaye alivutiwa na jinsi Wakristo walivyokuwa kwa ajili ya imani yao. Haijulikani jinsi jina la Mgalilaya lilivyokuwa la kawaida, lakini lilikuwa limeenea waziwazi kutoka Yudea hadi Roma, ambako Epictetus aliishi.

Tazama pia Palestina; Bahari ya Galilaya.

Gamalieli

1. Mwana wa Pedasuri na kiongozi wa kabile la Manase ([Hesabu 10:23](#)). Mose alimchagua Gamalieli kusaidia kuhesabu watu katika nyika karibu na Mlima Sinai ([1:10](#)). Mose pia alimchagua kuandaa kabile kwa safari kwenda nchi ya ahadi ([2:20](#)). Gamalieli alishiriki katika sherehe maalum ya siku 12 ambapo viongozi walitoa sadaka kwenye uzinduzi wa madhababu baada ya hema kukamilika ([7:54, 59](#)).
2. Wanafunzi wa Kiyahudi, Gamalieli, aliishi katika karne ya kwanza BK. Alifariki miaka 18 kabla ya jenerali wa Kirumi, Tito, kuharibu Yerusalem (katika mwaka wa 70BK).

Gamalieli aliheshimiwa sana na kila mtu. Wakati Petro na mitume wengine walipoletwa mbele ya baraza lenye hasira huko Yerusalem, alitoa

ushauri wa busara ambao pengine uliokoa maisha ya mitume ([Matendo 5:27–40](#)).

[Matendo 22:3 pia](#) inamtaja Gamalieli kama rabi ambaye Paulo alijifunza naye alipokuwa kijana huko Yerusalem. Rabi ni mwalimu na kiongozi wa kidini wa Kiyahudi. Wakati huo huko Israeli, makundi kadhaa ya marabi yalijitokeza. Mawili kati ya makundi muhimu zaidi yalikuwa shule za Farisayo zinazoshindana za Hileli na Shamai. Walimu wote wawili walikuwa na ushawishi mkubwa katika fikra za Kiyahudi. Shule ya Hileli ilisitiza jadi zaidi ya sheria. Shule ya Shamai ilifundisha kwamba sheria ilikuwa muhimu zaidi kuliko jadi. Shule ya Hileli ilikuwa na ushawishi zaidi, na marabi wengi wa baadaye wamefuata mafundisho yake.

Kulingana na jadi, Gamalieli alikuwa mjukuu wa Hileli. Alijifunza falsafa na theolojia yote aliyofundishwa na babu yake. Gamalieli alikuwa mwanachama wa Baraza kuu la Wayahudi huko Yerusalem. Alihudumu kama rais wa Baraza wakati wa utawala wa Warumi Tiberio, Caligula, na Klaudio. Tofauti na walimu wengine wa Kiyahudi, alikuwa wazi kwa elimu ya Kigiriki.

Elimu ya Gamalieli ilihestimiwa sana na ushawishi wake ulikuwa mkubwa kiasi kwamba yeche ni mmoja wa wasomi saba wa Kiyahudi pekee waliotunukiwa jina Rabban. Watu walimwita "Uzuri wa Sheria." Talmud (mkusanyiko muhimu wa mafundisho ya Kiyahudi) hata inasema kwamba "tangu Rabban Gamalieli alipokuwa, utukufu wa Sheria umekoma."

Gaulanitis

Eneo dogo lililoko mashariki mwa Bahari ya Galilaya. Lilikuwa kati ya Mlima Hermoni na Mto Yarmuk, na huenda liliifikia Mto wa Yordani.

Gaulanitis ilipata jina lake kutoka kwa mji wa kale wa Golani. Watafiti wamegundua magofu makubwa kilomita 27 (maili 17) mashariki mwa Bahari ya Galilaya, ambayo wanaamini ni mabaki ya Golani. Mose alichagua Golani kama mji wa kimbilio kwa nusu ya kabilia la Manase mashariki mwa Yordani ([Kumbukumbu la Torati 4:41, 43](#)). Yoshua aliwapa wanachama wa familia ya Walawi waliotokana na Gershoni ([Yoshua 20:8; 21:27; 1 Mambo ya Nyakati 6:71](#)).

Kulingana na Josephus, mfalme wa Kiyahudi Alexander Janneus alipoteza vita kubwa hapa na baadaye akaangamiza mji huo (*Antiquities* 8.2.3).

Josephus pia alisema kwamba mtu aitwaye Yuda, ambaye aliongoza maandamano ya kodi, alitoka Gaulanitis (18.1.1). Luka alimwita Mgalelea ([Matendo 5:37](#)). Baadaye, Josephus pia alimwita Mgalelea (*Antiquities* 20.5.2; *War* 2.8.1). Inawezekana kwamba Yuda aliishi katika maeneo haya kwa nyakati tofauti.

Baada ya Herode kufariki mwaka wa 4 Kabla ya Krsito (KK), Filipo alirithi Gaulanitis. Alifanya Bethsaida Julias kuwa mji wake mkuu, ambao aliujenga upya na kuupa jina la binti wa Kaisari Augusto. Yesu alisafiri katika eneo hili ([Marko 6:45; 8:22](#)). Eneo hilo libibaki chini ya udhibiti mkali wa Warumi hadi mwaka wa 66 Baada ya Kristo (BK), wakati vita vya Kiyahudi vilipoanza. Wapiganaji wa Kiyahudi baadaye walijificha katika maeneo yake ya juu na Warumi walipigana vita kadhaa hapa.

Tazama pia Golan; Herode, Familia ya Herode.

Genesareti

Eneo hili liko kwenye pwani ya kaskazini magharibi ya Bahari ya Galilaya, kati ya Kapernaumu na Magdala, ambapo Yesu alifanya miujiza mingi ya uponyaji ([Mathayo 14:34; Marko 6:53](#)).

Eneo hilo linajulikana kama tambarare ya Genesareti. Linajitandaza kwa takriban kilomita 6.5 (maili nne) na lina upana wa wastani wa takriban kilomita 1.6 (maili moja) kutoka baharini hadi milimani. Ardhi ni tambarare kwa kiasi kikubwa, ikipanda polepole inavyokaribia milima.

Udongo ni bora sana kwa kukuza mimea kwa sababu una vijito na mito mingi inayopita ndani yake. Joto kutoka kali hadi wastani huruhusu msimu mrefu wa kilimo na mazao mengi. Matunda ya Genesareti yalikuwa mazuri sana kiasi kwamba viongozi wa kidini hawakuyaruhusu Yerusalem wakati wa sikukuu. Walihofia wengi wangehudhuria tu ili kuyala. Viongozi wa kidini waliita eneo hili Bustani ya Mungu.

Wakati wa maisha ya Yesu, eneo hilo lilijulikana kama bustani bora zaidi huko Palestina. Aina nyingi za miti zilikuwa zikikua hapa, ikiwa ni pamoja na walnut, mtende, mzeituni, na mtini. Ingawa miti hii kawaida inahitaji hali tofauti ili kukua vizuri, yote ilikua kwa mafanikio katika eneo hili. Kiasi kikubwa cha zabibu, walnuts, mchele, ngano, mboga, na tikiti maji, pamoja na miti na maua ya porini, vilikuwa vya kawaida. Baadaye, miaka mingi ya kututunza ardhi ilisababisha

uwanda kufunikwa zaidi na mimea yenyе miiba. Katika miaka ya hivi karibuni, baadhi ya maeneo yameondolewa na kufanywa kukua mimea tena.

Katika [Luka 5:1](#), Bahari ya Galilaya inajulikana kama Ziwa la Genesareti. Jina hili linaweza kuwa lilitokana na uwanda wa karibu. Genesareti (ambayo kwa usahihi zaidi inaitwa Gennesar) pia lilikuwa jina la baadaye la mji wa Kinerethi ([Yoshua 11:2](#)). Huu ulikuwa mji wa zamani ambao ulikuwa umeanguka wakati wa Yesu.

Gerasa, Wagerasene

Mji na eneo katika Dekapoli. Gerasa ulikuwa mji maarufu wa Kirumi uliopo kwenye vilima vya Transyordani. Transyordany ni eneo lililoko mashariki mwa Mto Yordani. Uko takriban kilomita 56 (maili 35) kusini-mashariki mwa Bahari ya Galilaya na kilomita 31 (maili 19) mashariki mwa Mto Yordani.

ulikuwa mji wa kwanza kujengwa kama mji wa Kigiriki na Alexander Mkuu karibu mwaka wa 333 Kabla ya Krsito (KK). Mnamo mwaka wa 85 KK, mfalme wa Kiyahudi Alexander Janneus aliteka mji huo. Wayahudi walitawala Gerasa hadi Pompey alipouteka mji huo mwaka wa 63 KK. Chini ya udhibiti wa Kirumi, iliongezwa kwenye jimbo la Syria na baadaye kujumuishwa katika Dekapoli. Leo, eneo la Gerasa ni mji wa kisasa wa Jerash.

Ingawa mji haujatajwa katika Agano Jipy, [Marko 5:1](#) na [Luka 8:26–37](#) zinataja "eneo la Wagerasene." Hapa ndipo Yesu alimponya mtu aliyejikuwa na pepo na ambapo nguruwe walizama katika Bahari ya Galilaya. Akaunti sambamba katika [Mathayo 8:28](#) inasomeka "eneo la Wagadarene."

Usomaji wa "Wagerasene" katika Marko na Luka unapatikana katika maandiko bora ya Agano Jipy kuliko mabadiliko ambayo waandishi wa baadaye waliongeza ya "Wagadara" na "Wagergesene." Wagadara ilikuwa mji muhimu wa Dekapoli ambao utawala wake wa kisiasa ulifisia pwani za mashariki za Bahari ya Galilaya. Inawezekana waandishi wa baadaye waliongeza ili kulinganisha simulizi za Marko na Luka na injili ya Mathayo.

Gergesa ilikuwa mji ulioko kando ya pwani ya mashariki ya Bahari ya Galilaya. Jina hilo huenda liliongezwa katika maandiko ya Marko na Luka ili kutoa ufanuzi bora wa muujiza wa Yesu. Hata hivyo, "eneo la Wagerasene" lina msaada bora wa maandiko na linapaswa kueleweka kama mahali

palipokusudiwa na Marko na Luka kwa muujiza wa Yesu.

Watu wanaoishi katika Milki ya Kirumi nje ya Palestina hawangekuwa wakijua kuhusu wilaya ndogo ya Wagadara. Hata hivyo, wangejua kuhusu Gerasa, mji tajiri wa Kirumi. Hii iliwasaidia kuelewa mahali ambapo muujiza wa Yesu katika Bahari ya Galilaya ulifanyika.

Tazama pia Dekapoli; Wagadara, Wagadareno; Wagirigashi.

Gharika

Kupanda na kufurika kwa maji hadi kufunika ardhi, hasa gharika inayohusishwa na Noa katika [Mwanzo 6–9](#).

Hadithi za Biblia

Hadithi ya gharika ya Noa inasimuliwa katika [Mwanzo 6–9](#). Inatajwa mara nyangi katika Biblia, siku zote kama tukio la kweli ([Mwanzo 10:1, 32; 11:10; Mathayo 24:38–39; Luka 17:27; 2 Petro 2:5](#)). Katika Biblia, Mungu alituma gharika kwa sababu ya dhambi, ambayo ilikuwa mbaya sana kwamba "uovu wa mwanadamu ulikuwa mkubwa duniani" ([Mwanzo 6:5](#)). Mungu aliamua kuwaangamiza wote na kuanza tena na watu ambao wangemtii (linganisha [Mwanzo 1:26–28](#)). Watu pekee ambao walikuwa waaminifu kwa Bwana walikuwa Noa, wanawe, na wake zao. Mungu aliwatumia kuumba upya dunia baada ya uharibifu wake.

Noa alitumia miaka 120 kujenga meli kubwa na kuwaonya watu kuhusu hukumu inayokuja kutoka kwa Mungu ([Mwanzo 6:3](#); linganisha [Waerania 11:7; 1 Petro 3:20; 2 Petro 2:5](#)). Wakati gharika ilipokuja, mvua ilinyesha kwa nguvu, na maji ya chini ya ardhi yakapanda ([Mwanzo 7:11](#)). Ni familia ya Noa pekee na wanyama wa nchi aliowaleta kwenye meli ndio waliosalimika kutoka kwa maji. Gharika ilidumu kwa zaidi ya mwaka mmoja. Hatimaye, maji yalishuka, na ardhi ikawa kavu tena ([Mwanzo 7:6–12, 24; 8:3–6, 10–14](#)). Wakati Noa na familia yake walipotoka kwenye safina, walitoa dhabihu kwa Mungu kumshukuru. Mungu aliahidi hatatuma tena gharika nyingine kuharibu dunia.

Ukubwa wa Mafuriko

Wale wanaoamini kuwa kisa cha gharika ni cha kweli wanatofautiana kuhusu ukubwa wake.

Hadithi inaonekana kupendekeza kwamba dunia yote ilifunikwa na maji hadi juu ya milima mirefu zaidi ([Mwanzo 7:17–20; 8:4](#)). Wengine wamedai kwamba maji yaliyofunika "milima yote mirefu chini ya mbingu zote" ([Mwanzo 7:19](#)) yangefunika dunia nzima. Wale wanaodai gharika ilikuwa ya eneo la ndani wanaona kwamba maandiko yanasema *ilionekana* kama dunia yote ilifunikwa na maji. Kwa hivyo, gharika ya ulimwengu mzima haikuwa ya lazima. Mungu alitaka kuwaangamiza wanadamu, ambao huenda walikuwa wakiishi Mesopotamia pekee wakati huo. Wengine wanadai kwamba katika Biblia, "dunia" mara nyingi haimaanishi kihalisi. Katika [Mwanzo 1:1](#), "mbingu na dunia" inamaanisha "ulimwengu." Wakati mwingine "dunia" inaelezea nchi moja ([Mwanzo 47:13](#)), ardhi yenye ([23:15](#)), na kadhalika. Kwa hivyo, si lazima kufikiria kwamba hadithi ya gharika katika Mwanzo inamaanisha dunia nzima ilifunikwa na maji.

Baadhi ya watu wanaoamini katika gharika ya ulimwengu wanasema kwamba kuna visukuku vya baharini juu ya milima, kwa hivyo maji lazima yalikuwa yameyafunika. Wengine hawakubaliani, wakisema kwamba milima yote hapo awali ilitoka baharini, kwa hivyo ni jambo la kawaida kwamba kuna ushahidi wa maisha ya baharini juu yake. Imani za kidini na tafsiri za Biblia zinaathiri kama watu wanaamini gharika ilikuwa ya kimataifa au ya eneo. *Tazama* "Ushahidi wa Kisayansi kwa Gharika?".

Tazama pia Utensi wa Gilgamesh; Noa #1.

Giza

Ukosefu wa mwanga au mwangaza. Katika Biblia, neno "giza" mara nyingi lina maana ya mfano badala ya kuelezea tu maeneo yasiyo na mwanga.

Giza halisi katika Biblia

Katika hadithi ya uumbaji, Mungu aliumba dunia bila mwanga mwanzoni. Kisha Mungu akaamuru mwanga uonekane, na akatenganisha mwanga na giza. Aliita giza "usiku" ([Mwanzo 1:2, 4–5, 18](#)). Giza halisi pia linatajwa wakati wa mapigo huko Misri. Pigo la tisa lilikuwa giza ambalo lingeweza "kuhisiba" ([Kutoka 10:21–23](#)). Giza hilo lilidumu kwa siku tatu na liliwaathiri tu Wamisri. Popote Wamisri walipokuwa, palikuwa na giza, lakini mahali Waisraeli walipokuwa, palikuwa na mwanga. Waisraeli waliondoka Misri wakiwa wameandamana na wingu lililowapa Waisraeli

mwanga lakini Wamisri walikuwa katika giza ([Kutoka 14:20](#)). Biblia inasema kwamba wezi na wazinzi hufanya matendo yao maovu gizani au usiku ([Ayubu 24:16–17](#)).

Agano Jipyä linataja giza halisi (sio giza la mfano) mara mbili. Mara ya kwanza ilikuwa wakati Yesu alipokufa msalabani. Kwa masaa matatu, kuanzia mchana hadi saa 9:00 alasiri, nchi ilifunikwa na giza ([Mathayo 27:45](#); [Marko 15:33](#); [Luka 23:44](#)). Wakati wa kuja kwa pili kwa Kristo, "jua litatiwa giza, na mwezi hautatoa nuru yake" ([Mathayo 24:29](#)).

Uongozi wa Mungu juu ya Nuru na Giza

Mistari kadhaa ya Biblia inaelezea giza linalozunguka Mungu. Hii huanza na wazo la ukosefu wa mwanga lakini kisha inakua kuwa na maana ya kina zaidi. Mungu alizungumza na Mose kwenye Mlima Sinai kutoka kwenye wingu zito, jeusi ([Kutoka 20:21](#); [Kumbukumbu la Torati 4:11](#)). Pia, Mungu alizungumza kutoka gizani ([Kumbukumbu la Torati 5:23](#)). Giza linalelezewa kama makazi au vazi la Mungu ([2 Samweli 22:12](#); [Zaburi 18:11; 97:2](#)).

Mungu ana mamlaka juu ya mwanga na giza:

- Mungu anadhibiti mahali ambapo mwanga na giza vinaenda ([Ayubu 26:10](#)).
- Mungu huleta giza ([Zaburi 104:20](#); [105:28](#)).
- Mungu huumba mwanga na giza ([Isaya 45:7](#)).

Biblia pia inasema kwamba Mungu anaishi katika giza kuu ([1 Wafalme 8:12](#); [2 Mambo ya Nyakati 6:1](#)). Giza kuu liko chini ya miguu ya Mungu ([2 Samweli 22:10](#); [Zaburi 18:9](#)).

Giza kama Ishara

Biblia mara nyingi hutumia giza kama ishara, hasa katika vitabu vya mashairi kama Ayubu, Zaburi, na Isaya. Inapoitumia giza kwa njia hii, mara nyingi inamaanisha kutokujua mapenzi ya Mungu. Biblia hutumia mwanga na giza kuelezea jambo muhimu: wakati watu wanapomjua Mungu, ni kama kuwa na mwanga. Wakati watu hawamjui Mungu, ni kama kuwa gizani ([Ayubu 12:24–25](#); [Mathayo 4:16](#); [Yohana 1:5; 8:12; 12:35, 46](#); [1 Yohana 1:5; 2:8–9, 11](#)).

Katika kitabu cha Ayubu, giza wakati mwingine linamaanisha utupu kamili ([Ayubu 3:4-6](#)). Biblia pia inatumia giza kuzungumzia kifo. Inaelezea mahali pa wafu kama nchi ya giza isiyo na mwanga ([Ayubu 10:21-22](#); [15:24](#); [17:12-13](#); [18:18](#); [Mhubiri 6:4](#); [11:8](#)).

Kwenye Biblia, giza mara nyingi linawakilisha hisia mbaya kama vile hofu na wasiwasi. Pia linaweza kumaanisha matatizo ambayo wenyewe dhambi wanakutana nayo ([Mwanzo 15:12](#); [Ayubu 5:14](#); [12:25](#); [15:22, 30](#); [19:8](#); [22:11](#); [Zaburi 35:6](#); [107:10](#), [14](#); [Mhubiri 5:17](#); [Isaiah 5:30](#)). Wakati mwingine, Biblia inatumia giza kumaanisha tabia mbaya ([Mithali 2:13](#); [4:19](#); [Isaiah 5:20](#); [60:2](#)). Katika Agano Jipya, waandishi wanapozungumzia giza, mara nyingi wanamaanisha mambo mawili: watu wanaofanya mambo maovu na watu wasioelewa ukweli wa Mungu ([Mathayo 4:16](#); [6:23](#); [Luka 1:79](#); [11:35](#); [22:53](#); [Warumi 2:19](#); [Wakolosai 1:13](#)).

Manabii wa Agano la Kale mara nyingi waliandika kuhusu wakati maalum waliouita "Siku ya Bwana." Walisema siku hii itakuwa na giza sana ([Ezra 32:8](#); [Yoeli 2:2, 31](#); [Amosi 5:18, 20](#); [Sefania 1:15](#)). Agano Jipya pia linazungumzia giza linapofafanua wakati ambapo Yesu atarudi kuhukumu ulimwengu ([Mathayo 8:12](#); [22:13](#); [25:30](#); [2 Petro 2:17](#); [Yuda 1:6, 13](#)). Biblia inasema kwamba watu wanapomjua Mungu, ni kama kuhamia kutoka gizani kwenda kwenye nuru ([Isaiah 9:2](#); [29:18](#); [42:7](#)). Giza haliwezi kuwa mahali pa kujificha kutoka kwa Mungu ([Ayubu 34:22](#); [Psalm 139:11-12](#); [Isaiah 29:15](#)).

tazama pia Mwanga.